

Hemmingin Piae Cantiones -kokoelman sanavarat

ILKKA SAVIJÄRVI

Maskun kirkkoherra Hemminki (n. 1550–1619) tunnetaan ennen muuta virsirunoilijana. Virsien lisäksi Hemminki suomensi katoliselta ajalta periytyvän Piae Cantiones -laulukokoelman, joka ilmestyi v. 1616 »Vanhain Suomen maan Pijspain ja Kircon Esimiesten Latinan kielised laulud» -nimisenä kirjana. Tähän suuren suosion saavuttaneeseen kokoelmaan sisältyy kaikkiaan 76 runoa, joissa käsitellään sekä kirkollisia että maallisia aiheita. Niissä kerrotaan kirkkovuoden merkkitapahtumista ja muista kristinuskoon liittyvistä ilmiöistä; maallisissa lauluissa kuvataan myös elämän katoavuutta ja ihmiselon surkeutta, koululaisen elämää ja jopa keväisen luonnon ihmettä. Hemminki on kirjasuomen historian alkuaikojen merkittävimpiä kielenkäyttäjiä, mutta Hemmingin kieltä käsittelevä tutkimus on näihin saakka kohdistunut lähinnä ortografiaan sekä joihinkin äänne- ja muotohistorian kysymyksiin. Hänen tekstiensä sanastosta on tehty vain hajahuomioita.

Piae Cantiones -kokoelmassa (lyhenne PC) on saneita eli sanojen esiintymiä kaikkiaan vähän yli 11000 (11152).¹ Eri sanoja siinä on osapuilleen 2000 (2013), joista 80 on erisnimiä. Hemmingin Piae Cantiones -kokoelma on laajuudeltaan vain neljäskymmenesosa Agricolan tuotannosta, mutta sen sanasto käsittää lähes neljänneksen Agricolan koko sanamäärästä, joka nykyään arvioidaan n. 8500:ksi (Jussila 1988).

¹ Täsmällisetkin luvut ovat vain likiarvoja, sillä saneiden ja sanojen laskemiseen liittyy monenlaisia ongelmia. Suurin vaikeus aiheutuu itse sanan määrittelystä. Kahteen eri sanaluokkaryhmään kuuluvia sanoja on PC:ssä kymmenkunta, ja ne ovat tulleet kirjatuiksi kahteen kertaan. Vanhan kirjasuomen teksteissä myös yhdyssanan ja sanaliiton välinen rajankäynti on toisinaan hankalaa. (Kvantitatiivisen sanastontutkimuksen ongelmista ks. myös Rätsep 1986: 6 ja Jussila 1988: 205.) Olen noudattanut sanan määrittelyssä samoja periaatteita kuin Vanhan kirjasuomen sanakirjan toimitus, joten tuloksia voidaan verrata esim. niihin havaintoihin, joita on tehty Agricolan sanastosta. Etenkin Raimo Jussilan artikkeli Agricolan sanasto ja nyky suomi (1988) on keskeinen vertailukohde. (Jussilan artikkelin tilastoaineisto on koottu VKS I:stä, johon sisältyy 1406 Agricolan kielen sanaa.)

Sane- ja sanamäärän suhde ilmaisee, kuinka usein yhtä sanaa on keskimäärin tekstissä käytetty. Hemmingin laulukokoelmassa tämä luku on 5,5. Agricolan tuotannosta on saatu vastaavaksi luvuksi 47 (Jussila mts. 214). Suomen kielen taajuussanastossa suhdeluku on 9,3 (Saukkonen 1979: 17–19). Laajuudeltaan näin erilaisten aineistojen vertailu on varsin kyseenalaista, mutta jonkinlaisia viitteitä mainitut luvut silti antanevat. Piae Cantiones -kokoelman yleisimmät sanat on kirjattu seuraavaan luetteloon. Ensimmäinen prosenttiluku ilmaisee osuuden sanaston kokonaismäärästä, toinen on summaprosentti.

TAULUKKO 1: Piae Cantiones -kokoelman 25 yleisintä sanaa

	f	%	% yht.
1. olla	263	2,36	2,36
2. kuin	179	1,61	3,97
3. me	173	1,55	5,52
4. sinä (sä)	152	1,36	6,88
5. ja	134	1,20	8,08
6. synti	120	1,08	9,16
7. ei	114	1,02	10,18
8. herra	108	0,97	11,15
9. aina	99	0,89	12,04
joka	99	0,89	12,93
11. kaikki	97	0,87	13,80
12. se	96	0,86	14,66
13. antaa	84	0,75	15,41
pyhä	84	0,75	16,16
15. saada	81	0,73	16,89
16. taivas	79	0,71	17,60
17. armo	78	0,70	18,30
18. niin	74	0,66	18,96
19. jumala	73	0,65	19,61
20. Kristus	70	0,63	20,24
21. poika	66	0,59	20,83
22. tulla	64	0,57	21,40
23. isä	63	0,56	21,96
kunnia	63	0,56	22,52
25. kanssa	61	0,55	23,07

Suomen kielen taajuussanaston (lyhenne TS) kymmenen yleisimmän sanan joukosta on tähän 25 sanan luetteloon päässyt vain kuusi (*olla*, *ja*, *ei*, *joka*, *se*, *saada*). TS:n mukaan kirjakielemme yleisin sana on *olla*-verbi. Se on yleisin myös PC:ssä, mutta prosenttiosuus on kaksi kertaa pienempi kuin TS:ssä. Agricolan teksteissä *olla*-verbin suhteellinen osuus on niin ikään huomattavasti suurempi kuin PC:ssä (vrt. Jussila 1988: 216). Toisena PC:n listassa on sana *kuin*, joka vanhassa kirjasuomessa esiintyy sekä partikkelina

Hemmingin Piae Cantiones -kokoelman sanavarat

että relatiivipronominina ja on juuri tästä syystä huomattavasti yleisempi kuin nykykielessä. Hemminki erotti ortografian avulla pronominin partikkelista: *quin* = relat.pron., *cuin* = part. (ks. Savijärvi 1982: 401).

Kymmenen yleisintä sanaa kattaa PC:n teksteistä 12,9 %. Kärkisanojen luettelo on tekstin sisällön vuoksi poikkeuksellinen, mutta näillä tiheimmin esiintyvillä sanoilla ei sittenkään ole erityisen hallitsevaa asemaa PC:n koko sanaston kannalta. Esimerkiksi taajuussanakirjan teksteissä kymmenen tavallisimman sanan keskimääräinen osuus on 17,5 %. Vähitellen tämä ero tietenkin tasoittuu: 25 yleisintä sanaa kattaa PC:ssä 23,1 % ja TS:ssä 23,2 % koko tekstistä. Oma kiinnostavuutensa on myös yleisyysluettelon loppupäälä. Seuraavasta asetelmasta näkyy, paljonko sanoja on frekvenssiluokissa 1–10. (Prosenttiluku ilmaisee osuuden sanamäärästä.)

frekvenssi	eri sanoja	%	yht.
1	843	41,88	41,88
2	333	16,54	58,42
3	165	8,20	66,62
4	131	6,51	73,13
5	83	4,12	77,25
6–10	200	9,93	87,18

Piae Cantiones -kokoelman aihepiiri on verraten kapea, joten muutamat keskeiset sanat toistuvat lähes joka runossa. Toisaalta kuitenkin valtaosaa sanoista on käytetty vain muutaman kerran. Taajuussanaston teksteissä on yhden esiintymän sanoja 58,4 %, frekvenssiluokkiin 1–5 kuuluu 86,7 % ja luokkiin 1–10 91,2 % sanoista (Saukkonen 1979: 19).

Seuraavasta taulukosta näkyy PC:n sanaston jakautuminen sanaluokkiin. Ensimmäiset sarakkeet ilmaisevat leksikaalisen (= sanamäärään perustuvan), toiset tekstuaalisen (= sanemäärään perustuvan) jakauman.

TAULUKKO 2: PC:n leksikaalinen (L) ja tekstuaalinen (T) sanaluokkajakauma

	f L	% L	f T	% T
Substantiiveja	914	45,4	4351	39,0
Adjektiiveja	239	11,9	1006	9,0
Pronomineja	32	1,6	1154	10,3
Numeraaleja	10	0,5	51	0,5
Verbejä	536	26,6	2791	25,0
Adverbeja	224	11,1	1116	10,0
Konjunktioita	18	0,9	370	3,3
Pre- ja postpos.	31	1,6	268	2,4
Interjektioita	9	0,4	45	0,4
Yhteensä	2013	100 %	11152	100 %

Erot PC:n ja Agricolan tekstien leksikaalisen sanaluokkajakauman välillä ovat melko vähäiset (vrt. Jussila 1988: 209). Hemmingillä on verbien ja partikkelien osuus jonkin verran suurempi, substantiivien ja adjektiivien taas vastaavasti pienempi kuin Agricolalla. Itse tekstin kannalta on kuitenkin kuvaavampi sellainen sanaluokkajakauma, joka saadaan sanemäärien perusteella. Agricolan kielestä ei tätä selvitystä vielä ole tehty, joten vertailuun ei ole mahdollisuutta.

PC:n yleisimmät substantiivit edustavat kristillisen maailmankuvan keskeisiä aineksia: listan kärkipäähän sijoittuvat *synti, herra, taivas, armo, jumala, Kristus, poika, kunnia, isä, maailma* ja *neitsyt*. Taajuussanaston luettelossa esim. *herra* on sijalla 219, *synti* 776, *armo* 1225 ja *neitsyt* 7844. — Adjektiiveista on 25 yleisimmän sanan luetteloon päässyt vain *pyhä*. *Pyhää* seuraavat *suuri, paha, nuori, hyvä, oikea, vanha, vaivainen, korkea* ja *autuas*. Myös TS:n kymmenen yleisimmän adjektiivin joukkoon kuuluvat *suuri* (sijaluku 22), *hyvä* (55), *vanha* (101) ja *nuori* (105). Äärimmäisen harvinaisia ovat nykysuomen teksteissä PC:n erikoissanastoon kuuluvat adjektiivit *autuas* ja *vaivainen*. — PC:n adverbeista esiintyvät tiheimmin *aina, niin, pois, kyllä, nyt* ja *myös*. — Verbiluettelossa seuraavat *olla*-verbiä *antaa, saada, tulla, syntyä, iloita, ottaa, tehdä, taitaa* ja *veisata*. *Syntyä, iloita* ja *veisata* -verbien yleisyys johtuu tietenkin kirjan luonteesta. Verbi *taittaa* on PC:ssä huomattavasti yleisempi kuin *voida*. Muuten PC:n tavallisimmat verbit ovat suurin piirtein samoja kuin TS:ssä.

PC:n eri sanaluokkien sanojen keskimääräinen esiintymistiheys (= sanemäärä/sanamäärä) on seuraava: substantiivit 4,8, adjektiivit 4,2, pronominit 36,0, numeraalit 5,1, verbit 5,2, adverbit 5,0, konjunktiot 20,6, pre- ja postpositiot 8,6 sekä interjektiot 5,0. Tässä on ehkä kiinnostavinta se, kuinka yhtenäisesti substantiivit, adjektiivit, verbit ja adverbit käyttäytyvät: kunkin sanaluokan sanat esiintyvät tekstissä keskimäärin 4–5 kertaa. Laajemmissa aineistoissa substantiivit todennäköisesti erottuisivat muista ja muutenkin eri ryhmien väliset erot kasvaisivat (vrt. esim. TS:n sanaluokkajakaumia s. 16–19). PC:ssä ne eivät eroa, koska eräät sisällön kannalta keskeiset substantiivit ovat hyvin taajakäyttöisiä. PC:n tekstien 25 yleisimmän sanan joukossa on peräti yhdeksän substantiivia; TS:n vastaavaan luetteloon niitä on mahtunut vain kaksi (*aika* ja *vuosi*). Substantiivien luokassa on yhden esiintymäkerran sanoja 44,8 %, adjektiiveissa 48,5 %, verbeissä 41,8 % ja adverbeissa 39,4 %. Myös tämän tilaston perusteella adjektiivit näyttäisivät olevan PC:n vaihtuvinta sanastoa.

Yhdyssanoja PC:ssä on kaikkiaan 158 (toisinaan kyllä erilleen kirjoitetuina). Yhdyssanojen osuus käsittää vain 7,8 % koko sanamäärästä. Agricolan teksteissä on yhdyssanoja 24,6 %, ts. kolminkertainen määrä, ja Nyky-

suomen sanakirjassa peräti 66 % (Jussila mts. 210). Hemminki on käyttänyt yhdyssanoja erittäin säästeliäästi. Yhtenä syynä tähän voi olla runomitta, johon pitkiä sanoja on usein hankala sijoittaa.

Yhdyssanoista runsaat kolmeviidesosaa (62,8 %) on substantiiveja (esim. *elokerta*, *ikäkunta* 'elinikä', *ilovirsi*, *jalkaporras*, *juomapenkki*, *kaislakori*, *kauppamies*, *kyläkunta*, *mielisuosio*, *pappimies*, *poikapuoli*, *puhemies*, *sananolasku*, *selkänahka*, *syntymäjuhla*, *turva-ankkuri*, *verikoira*). 'Satamaa' tarkoittavan sanan Hemminki näyttää käsittäneen yhdyssanaksi *satamaa*, esim. *Tuskis suotuis satamaa* (s. 18), *Satamaa synneisen vaevaesen* (s. 30). Ortografian horjuvuudesta tässä ei voi olla kysymys, sillä tapauksia on useita (myös v:n 1605 virsikirjassa) ja toisaalta Hemmingin ortografia on jo varsin vakiintunutta (ks. Savijärvi 1982; Kiuru 1987: 25). Teksteihin sisältyvät kaksi illatiivimuotoa viittaavat kuitenkin johdokseen *satama*, esim. *Hän teit saatta satamaan* (s. 101). Yhdyssana *satamaa* esiintyy vain Hemmingin teksteissä, mutta vastaavanlaista etymologointia on tavattu myös eräistä Suomenlahden rannikon (Koivisto, Lavansaari) murteista. (*Satama*-sanana etymologias- ta ks. Nuutinen 1989). — Yhdysadjektiiveja (11,5 % yhdyssanojen kokonaisuudesta) ovat esim. *hyvänsuopa*, *kovakorvainen*, *orjantappurainen*, *pahantapainen*, *valapattonen*, *vastahakoinen*. — Yhdysverbejä Hemmingillä on ilmeisesti vähemmän kuin Agricolalla: VKS I:een sisältyy 92 Agricolan yhdysverbiä, mikä on 26,6 % kaikista yhdyssanoista; PC:ssä yhdysverbejä on vain 30, ja niiden suhteellinen osuus yhdyssanoista on 19,2 % (esim. *alaslaska*, *läpitsepaistaa*, *poisajaa*, *ylitsekäydä*, *ylösherätä*, *ympärikierä*). — PC:n yhdysadverbeja (6,4 % yhdyssanoista) ovat mm. *ainian*, *edestaisin*, *epälukuisesti*, *iankaikkisesti*, *kohtoitin* (= kohta oiten l. oitis).

Johdoksia Hemminki sen sijaan on käyttänyt hyvinkin runsaasti. Usein samasta kantasana-asta on muodostettu kokonainen parvi johdoksia. Esim. *ahne* → *ahneesti*, *ahnehtia*, *ahneus*, *asua* → *asuin-*, *asuja*, *asuma*, *asuva*, *asuvainen*, *ihana* → *ihanainen*, *ihanasti*, *ihastua*, *ihastus*, *ihme* → *ihmeellinen*, *ihmeellisesti*, *ihmeisesti*, *ihmetellä*, *ilo* → *iloinen*, *iloisesti*, *iloisuus*, *iloita*, *jumala* → *jumalaton*, *jumalinen*, *jumalisuus*, *jumaluus*, *kauhea* → *kauheasti*, *kauheus*, *kauhista*, *kauhistus*, *kuolla* → *kuolema*, *kuolettua*, *kuolo*, *kuollut*, *leppyä* → *leppymys*, *leppyväinen*, *lepyttää*, *lepytellä*, *lepyttävä*, *näkyä* → *näky*, *näkymätön*, *näkyvä*, *näkyväinen*, *paha* → *pahannus*, *pahoittaa*, *pahoitus*, *pahuus*, *pelätä* → *peljättää*, *peljästyä*, *pelko*, *pelkäämätön*, *pelkääväinen*, *rakas* → *rakastaa*, *rakastaja*, *rakkaasti*, *rakkaus*, *sana* → *sanainen*, *sanoa*, *sanomaton*, *sanoma*, *syntyä* → *synnyttävä*, *synnyttämisen*, *synnyttää*, *synty*, *syntyminen*, *syntymä*, *syntymätön*, *uskoa* → *usko*, *uskollisuus*, *uskoton*, *uskova*, *uskovainen*, *uskaltaa*, *uskallus*, *vaiva* → *vaivainen*, *vaivaaja*, *vaivaisuus*, *vaivata*, *vapaa* → *vapahtaa*, *vapahtaja*, *vapaus*, *vapauttaa*.

Hemminki on viljellyt runsaasti myös sellaisia johdoksia, jotka eivät merkitykseltään olennaisesti poikkea kantasanastaan. Vaikuttaa siltä kuin hän olisi johtimien avulla aivan tietoisesti pyrkinyt säätelemään tavulukua esim. runomitan vaatimusten mukaiseksi. Substantiivien ja adjektiivien pituutta Hemminki on jatkanut etenkin *-inen*-johtimella, esim. *armias* – *armiainen*, *asuva* – *asuvainen*, *ihana* – *ihanainen*, *kohtu* – *kohtuinen*, (*kukka*) – *kukkainen*, *meno* – *meneminen*, *neitsyt* – *neitsyinen*, *nuori* – *nuoruinen*, *näkyvä* – *näkyväinen*, (*omena*) – *omenainen*, (*piika*) – *piikainen*, *piltti* – *pilttinen*, *sana* – *sanainen*, *uskova* – *uskovainen*, *veikka* – *veikkainen*. Myös *-inen* ja *-llinen*-johtimia vaihdellen on säkeen pituutta voitu säädellä, esim. *ihmeinen* – *ihmeellinen*, *maailmainen* – *maailmallinen*, *myrkyinen* – (*myrkyllinen* jo Agr:lla). Verbeissä puolestaan on useita kausatiivi- ja frekventatiivipareja, esim. *kylvöttää* – *kylvötellä*, *lepyttää* – *lepytellä*, *levittää* – *levitellä*, *lohduttaa* – *lohdutella*, *muistaa* – *muistella*, (*napata*) – *nappailla*, *puhua* – *puhella*, *sortaa* – *sortella*, *taistaa* – *taistella*, *tuottaa* – *tuotella*, *tutkia* – *tutkistella*, *tympiä* – *tympeillä*. Tämänäköisten johdosten runsaus selittää osaltaan PC:n sanaston rikkauden.

Jossain tapauksissa johtimen käyttö poikkeaa nykykielestä. Silva Kiuru on hiljakkoin (1988: 133–177) osoittanut, että Agricola samoin kuin Sorolainen suosivat *-mUs*-loppuisia nominatiivimuotoja, kun taas vokaalivartalaiset muodot perustuvat yleensä *-minen*-johtimeen. Aivan samaa linjaa näkyy noudattavan myös Hemminki. Hänelläkin vokaalivartalaiset muodot ovat *-minen*-johdoksia: *perimisen*, *kärsimisen*, *puuttumisen*, *syndymisestä*, *sikimisestä*, *varjottamisesta*, kun taas nominatiivimuodot ovat tyyppiä *ansaidzemus*, *andexandamus*, *kävelmys*, *leppymys*, *pitämys*, *puuttumus*. Hyvin runsaasti on myös *Us*-johdoksia, esim. *herraus*, *houkkaus*, *saastaus*, *salaus*, *tarkkaus*, *urhous*, *verhaus*. Samoin *ma*-johdinta on muutaman kerran käytetty nykykielestä poikkeavasti: *asuma* 'asuinsija', *irtama* 'irtain', *paisuma* 'paisumus', *saama* 'saalis', esim. *Sä kircas valkjun asuma* (s. 68), *Irtamad yhdhistetään* (s. 70), *Mailman tulen paisuma* (s. 23), *Pidkän ijän, suuren saaman* (s. 78). Niin ikään substantiivit *kulkuja* 'kulkuri', *maunto* 'maku' ja *katsanto* 'katse' eroavat nykykielestä johtimensa perusteella, esim. *Cuin culcujax culjetettu* (s. 44), *Pääll hunajan makjun maundon* (s. 41), *Cadzand cuin kyykärmen* (s. 92).

Osa Piae Cantiones -kokoelman sanoista on nykykielessä vanhentuneita tai jopa aivan tuntemattomia. Näihin kuuluvat esim. *aju* 'ymmärrys', *hoimia* 'hoivata', *huja* 'äly', *ilska* 'kiukku', *isota* 'olla nälissään', *kalto* 'vino', *käetä* 'aikoa', *kättää* 'saada kiinni, tavoittaa', esim. *Cuolema cauha caick kättäp/Ei armat/ eik cavat ketän* (s. 83), *lakea* 'siivo, sävyisä', **lakennella* (vrt. Lönnr. *lakentaa* 'tasoittaa, rauhoittaa'), esim. *Huovis lakendell mielin kielin* (s. 111), *lannita* 'voittaa, lannistaa', esim. *Laiin oikjus lannitan* (s. 89), *leitsa-*

ta 'opastaa', **liipoita* (vrt. Lönnr. *liipottaa sanansa* 'gå från sitt ord'), esim. *Totus perät painetan/ Lupaus lihvan liipoitan* (s. 89), *lihvan* 'helposti' (vrt. Lönnr. adj. *lihwa* 'vek, blöt, dålig', adv. *lihwasti* 'dåligt'), *melkeä* 'melkoinen', *mettinen* 'metsäkyyhkynen', *metu* 'mesi', *mänkiä* 'mellastaa', *mäntätä* 'lyödä', *parma* 'helma', *perki* 'peräti', *pitkäinen* 'ukkonen', *potkottaa* (? < *potkia*), *puustella* 'hakata', *rymä* 'ruma', *sejestys* 'kirkkaus', *tasuus* 'tasapuolisuus', *tavasta* 'toisinaan, usein', *vaaru* 'kauppatavara', *valvas* 'kirkas', *vesi-ajo* 'vedenpaisumus', **virantua* (vrt. Lönnr. *virannella* 'gå och vräka'), esim. *Etes virhein virannu* (103), *virve* 'side, liina' ja *ärmätti* 'erakko'. Säeparissa *Suured Herrad päämiehed/ Huovid suot sotamiehed/ Levottomad ovat* (s. 99) kiintyy huomio sanaan *suot* (vrt. lat. »Reges, duces, comites, principes et milites/ Nunquam sunt securi», s. 173). Loppuheittoinen *suot* voisi tietenkin viitata adverbiin *suotta*, vaikkei se merkitykseltään oikein tunnu sopivan. Toinen mahdollisuus on se, että kyseessä olisikin raudikkoa eli tummanruskeaa hevosta merkitsevä *suot(i)*-sana, joka tunnetaan lounaismurteissa sekä Satakunnassa ja Etelä-Pohjanmaalla (*suoti*-sanana merkityksestä ja levikistä ks. Sivula 1989: 183). Tällöin *Huovid* ja *suot sotamiehed* olisivat synonyymisia 'ratsumiestä' tarkoittavia ilmauksia (vrt. edeltävän säkeen *Suured Herrad* ja *päämiehed*). Yhdyssanaa **suotisotamies* ei murteista kuitenkaan ole tavattu.

Merkitykseltään nykykielestä poikkeavia ovat mm. *asua* 'ryhtyä, alkaa', esim. *Asui sitt armon Auringo jäll Paistaman pacanan maall* (s. 116), *kaksikielinen* 'viekas, epäluotettava', *kallo* 'jääkuori', *kohtu* 'viitta, helma', esim. *Cohtu liehuin lipu* (s. 110), *kuvatton* 'ruma, tavaton', esim. *Cuvattomill vaatteilla/ Verhoittuna ollan* (s. 107), *loivasti* 'laajalti, runsaasti', esim. *Jo virsi veisattu loevast/ Laulu laolettua loppunn* (s. 33), *penseys* 'lauhkeus', *penseistyä* 'lauhtua', *päivättömän vanha* 'hyvin vanha, iäinen' (s. 10) *soimata* 'huokua', esim. *Päevän penseys soima* (s. 124), *soittaa* 'ajaa', *surra* 'kuolla', esim. *He tääld surkjast surit erän* (s. 119) 'kuolivat pois' (vrt. vir. *suri ära*), *surettaa* 'surmata', esim. *Näljäll janoll surett surkjast/ Piinall pidkäll cuolett cauhsjast* (s. 118), *terve* 'ehjä', esim. *Clasi pysy terven* (s. 11), *valistua* 'valjeta'.

PC:ssä on kaikkiaan parisataa vanhentuneeksi katsottavaa sanaa, joten 90 % sen sanastosta on edelleen käytössä. Hemmingin laulukokoelma on siten huomattavasti lähempänä nykykieltä kuin Agricolan tekstit, joiden sanastosta n. 60 % on säilynyt nykysuomeen saakka (Jussila mts. 210–214). Useimmat PC:n vanhentuneiksi katsottavista sanoista sisältyvät KKTK:n murreosanakoelmiin. Odotuksenmukaista onkin, että monet niistä tavataan lounaismurteiden alueelta: *ahku*, *aju*, *asuvainen*, *avaroita*, *hajahtaa*, *hankita*, *huja*, *kalto*, *kohtu* 'viitta', *korkottaa*, *kukoistua*, *melkeä*, *mettinen*, *metu*, *mänkiä*, *orko*, *parma*, *pensistyä*, *perki*, *potkottaa*, *puskeilla*, *soittaa* 'ajaa', *val-*

vas, verha. Osa on kuitenkin sellaisia, joita ei ole merkitty muistiin lounaismurteista vaan jostain muualta. Esim. seuraavat sanat ilmestyvät vasta hämäläismurteiden (tai lounaisten välimurteiden) kokoelmiin: *asuma, hoimia, houkahtaa, lakea, leitsata, läykkyä, ollenkin, ratki, reimuita, rymä, se(j)estys, tautta, tuulata* 'tuhlata' (PC:ssä *tuulajapoica*), *vakku*. Muutamista sanoista on vain yksittäisiä hajatietoja, joskus hyvinkin kaukaa. Esim. *taistaa* ja *vaikata* on kirjattu Etelä-Pohjanmaalta, *satamaa* ja *elokerta* kaakkoismurteista. Agricolan kielen itäsuomalaisuuksina on pidetty mm. sanoja *aalto, heltyä, kesä* ja *käetä*, kaakkoissuomalaisuuksina substantiiveja *kaisila* ja *orko* sekä kaakkoishämäläisyyksinä verbejä *leitsata* ja *valistaa* 'valaista' (Rapola 1962: 45–53). Nämä kaikki kuuluvat myös PC:n sanastoon; *valistaa*-verbin asemesta Hemmingillä on tosin refleksiivinen *valistua* 'valjeta' ja *kaisilan* asemesta adjektiivi *kaisilainen*. Hemmingin kieli perustuu lounaismurteisiin, eikä ole mitään tietoja siitä, että hän olisi erityisemmin perehtynyt muihin murteisiin. Osan yllä mainituista sanoista Hemminki on voinut omaksua kirjakielen teksteistä (Agricolalta ja Finnolta). Mutta ne sanat (esim. *elokerta, hoimia, houkahtua, lannita, ollen(kin), läykkyä, reimuita, satamaa, taistaa* ja *vaikata*), joita kirjakielessä ei ennen Hemminkiä ole käytetty, viittaavat ilmeisesti levikkialueiden muutoksiin: 1600-luvun alussa ne näyttäisivät vielä kuuluneen myös lounaismurteiden sanastoon.

Rapolan teokseen »Sanojemme ensiesiintymiä» (1960) ovat PC:stä valikoituneet seuraavat: *aavistaa, harjaantua, hyvänsuopa, hyväntahtoinen, hyöty, jakso, narri, olento, rasittaa, ryöstää, tauota, tuulaajapoika, tylyys*. Sanat *rasittaa, ryöstää* ja *tylyys* (samoin *hyvänsuova*) esiintyvät kuitenkin jo Hemmingin virsikirjassa (1605), *olento* ja *harjaantua* jo Agricolalla. Toisaalta muutamat PC:n sanat on kirjattu vasta myöhempien aikojen teksteistä: *katsanto* (1642), *muuntua* (1860) ja *myöntyä* (1642). Kaikkiaan Hemmingin Piae Cantiones -kokoelmaan sisältyy (VKS:n arkistotietojen perusteella) 175 ensiesiintymää, mikä käsittää lähes 9 % koko tekstin sanastosta. Näitä ovat yllä mainittujen lisäksi esim. *asuinpaikka, avaroita, elämäkerta, hajavalle* 'levälleen', *harhailta, hihkua, hoppu, huikaltava* 'häilyvä', *huja, hyväntapainen, ien, iloisuus, jouten, juomapenkki, kaisilainen, kaislakori, kallo, kankare, karhea, katsanto, kauheus, kauppaaja, kirjava, korjeta, korkottaa, kortti, krai, kukkua, kukoistus, kuparikäärme, kuusisto, kylmettyä, kylvöttää, käki, leitsaaja, lepyttävä, liehua, lieko, lipua, lohdutella, luvunlasku, läsnäolento, maunto, muikea, mullin mallin, muodoton, mänkiä, mäntätä, nappailla, nuija, nylkeä, nyrkki, pahanpäiväinen, pari* 'seura', *pastori, penseys, pikaiselta, pitkäperjantai, puhki, puskeilla, puuveitsi, röijy, singota, sorrella, soukka, taantua, tarkoin, tautta, tukahtua, ujo, vaateenparsi, vaippa, valtämies, verisauna* 'verilöyly', *vihreä(sti)*. Seuraavat sanat ovat ilmeisesti olleet kirjasuomessa vain

tilapäisiä vieraita, sillä ne on tavattu ainoastaan Hemmingin PC:n teksteistä (tai Hemmingin virsikirjasta): *ansaitsemus, erityö, esialku, esiehto, hoimia, houkahtua, houkkius, ilska, kallisuus, kalto, kattel* 'kattila' (vrt. vir. *katel*), *kierunuora, korvakenkä, kosiosana, kylvötellä, kättää, kävelmys, lakennella, lannita* (myös vk:ssa), *lihvan, *liipoita, läykkyyä* 'läikkyä' (myös vk:ssa), *metu, ollen* (myös vk:ssa), *penseistyä, pihkavesi, potkottaa, puustella, päämanaus, päältä määräisesti* (myös vk:ssa), *reimuinen, reimuita, satamaa* (myös vk:ssa), *tympeillä, vaikata, vipua, *virantua, virve* (myös vk:ssa).

Hemmingin runosuomennosten sanaston kuvaus jäisi puutteelliseksi, ellei myös synonyymien käyttöön kiinnitetä huomiota. Läheskään aina Hemmingi ei ole tyytynyt vain yhteen nimitykseen, vaan on etsinyt samalle käsitteelle kaksi, joskus useampiakin vastineita, joilla tietenkin saattaa olla vivahdeeroja. Esim. merkitystä 'lyödä' on kuvattu verbeillä *hosua, iskeä, lyödä, mäntätä* ja *puustella*, 'surmata' = *kuolettua, surettua, surmata, tappaa, teloitaa*, 'antaa' = *antaa ~ suoda ~ sallia*, 'suojella' = *suojella ~ kaitsea ~ hoimia ~ holhota*, 'lakata' = *lakata ~ loppua ~ tauota*, 'taistella' = *taistella ~ taistaa ~ tapella ~ sotia*. Muita synonyymisia verbipareja ovat esim. *rohjeta ~ uskaltaa, salvata ~ teljetä, tunkea ~ ängätä, samota ~ vaeltaa, vaipua ~ vajota, upota ~ hukkuu, vaikata ~ valittaa, ehtiä ~ ennättää, huutaa ~ hihkua, anoa ~ pyytää*. — Substantiivien luokkaan kuuluvia synonyymeja ovat mm. *aju ~ huja ~ toimi ~ ymmärrys, kipu ~ tuska ~ piina, riista ~ saalis ~ saama, rita ~ paula, riita ~ tora, kuolema ~ kuolo ~ surma ~ tuoni, tavara ~ kalu ~ vaaru, maja ~ vaja ~ tupa ~ talo, eväs ~ ruoka ~ ravinto, helma ~ parma ~ syli ~ kohtu, hoppu ~ kiiru, hunaja ~ metu*. — Adjektiiviveista voidaan mainita mm. seuraavat synonyymiset ilmaukset: *falski ~ väärä ~ kavala ~ viekas ~ kaksikielinen, ihana ~ suloinen, karvas ~ muikea ~ haitkea ~ katkera, kirkas ~ valvas ~ heleä, laupias ~ armollinen ~ armiainen ~ armias, ankara ~ kova ~ tuima ~ tyly ~ valju, häijy ~ ilkeä ~ paha*. — Adverbien ryhmään kuuluvia synonyymeja ovat esim. *aina ~ ian ~ ainiaan ~ alati ~ iäti, perki ~ ratki ~ peräti, pois ~ erään, jälleen ~ taas*.

Paitsi yksityisiä sanoja Piae Cantiones -suomennokseen sisältyy suuri joukko sanontoja tai fraaseja, joista osa on vakiintunut myös yleiseen kielenkäyttöön. Rungas soinnuttelu, etenkin alkusointu, tekee niistä iskeviä ja helposti mieleen painuvia. Esim. seuraavanlaiset adjektiivin ja substantiivin muodostamat sanaliitot ovat Hemmingin säkeille ominaisia: *armon aitta, aurinko armas, autuuden ankkuri, elämän eväs, iäinen ilo, julma juoni, kadotuksen kita, kauhea kadotus, kunnian kuningas, liukkaat lakkarit, paha perkele, parhain päin, pitkäisen pauhina, puheet pahat/ tuimat tavat, rakkaalla riemulla, rauhan rakentaja, suuri surkeus, viekas vihollinen, väkevä voima*. Joissain tapauksissa jopa kaikki säkeen sanat alkavat samalla konsonantilla, esim.

Cauvas cans capinad caicki carttacam (s. 72), *Cuin caridz keridzjäns kädhes* (s. 47). Muita soinnuttelupareja ovat esim. *mielin kielin, mullin mallin, mieltä myöten, sinne tänne, pirun ritaan/ kadotuksen kitaan, sodat soittaa/ vihat voittaa*. Jotkut säkeet ovat suorastaan sananparsia: *Mesi kieles, myrcky mieles* (s. 88), *Makjat ei se muistane/ Quin ei carvast maistane* (s. 103), *Että lyöty, siit on hyöty* (s. 102), *Opin sauna autvas aina* (s. 102), *Edhest nuole, taca pure* (s. 88).

Hemmingin *Piae Cantiones* -kokoelma on saanut pysyvän sijan suomenkielisen taidelyriikan historiassa. Hänen runoistaan paljastuu kielellinen luovuus ja elävä kiinnostus kielen erilaisiin ilmaisumahdollisuuksiin. Jopa sanojen alkuperää Hemminki näyttää pohtineen. Eräässä runossaan hän on näet kehittelty seuraavanlaisen etymologian: *Ihminen on ihmeline/ Ihmest on hän saanut nimen/ Ihmexi muuttup viimein* (s. 98). Vastaava kohta latinankielisessä pohjatekstissä kuuluu seuraavasti: »Homo dictus es ab humo/ Cito transis, quia fumo/ similis efficeris» (s. 166). Hemmingin etymologia ei tosin vastaa nykykäsitystä, mutta säkeet kuvastavat suomentajan itsenäistä otetta, runoilijan vapautta ja hyvää rytmittäjää.

LÄHTEET

- HEMMINKI MASKULAINEN Vanhain Suomen maan Pijspain ja Kircon Esimiesten Latiinan kielised laulud Christuxesta ja inhimisen elämän surkeudhesta muutamissa M JACOBilda FINnolda ojetud: aina Suomen Schouluissa veisatud/ Nyt Suomexi käätyd Hemmingild Mascun Kircoherralda. Stockholmisa 1616. Näköispainos. Hki 1927. (PIAE CANTIONES ECCLESIASTICAE ET SCHOLASTICAE VETERUM EPISCOPORUM 1582. Facsimile 1967. Hki.)
- Hemminki Maskulaisen virsikirja 1605. Kopio Upsalan yliopiston defektistä kappaaleesta; painopaikka ja -vuosi puuttuvat.
- Index Agricolaensis I–II (päätoim. ESKO KOIVUSALO). Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Hki 1980.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Näköispainos. Hki 1968.
- JUSSILA, RAIMO 1988: Agricolan sanasto ja nykysuomi. Mikael Agricolan kieli. Hki.
- KIURU, SILVA 1987: Laurentius Petri Aboicuksen saarnojen virsisitaatit. Virittäjä 91.
- 1988: Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä. Mikael Agricolan kieli. Hki.
- KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Hki.
- LÖNNROT, ELIAS 1874–80: Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I–II. Kolmas, manual-menetelmällä jäljennetty painos. Porvoo 1958.
- NUUTINEN, OLLI 1989: Satakunnan synty ja Kainuun kato. Virittäjä 93.
- Nykysuomen sanakirja (päätoim. MATTI SADENIEMI). Viides painos. Porvoo 1976.
- RAPOLA, MARTTI 1960: Sanojemme ensiesiintymiä. Tietolipas 22. Hki.
- 1962: Agricolan apajalla. Tietolipas 28. Hki.
- RÄTSEP, HUNO 1986: Friedebert Tuglase kirjanikusõnavara iseloomulikke jooni. Emakeele Seltsi Aastaraamat 32. Tallinn.

- SAUKKONEN, PAULI 1979 = Pauli Saukkonen, Marjatta Haipus. Antero Niemikorpi & Helena Sulkala: Suomen kielen taajuussanasto. Porvoo.
- SAVIJÄRVI, ILKKA 1982: Ortografiset periaatteet Maskun Hemmingin Piae Cantiones -kokoelman suomennoksessa. Virittäjä 86.
- SIVULA, JAAKKO 1989: Lintu soudessa sokea. Suomen murteiden kiimatermistö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 504. Hki.
- Suomen murteiden sanakirja 1–2 (päätoim. TUOMO TUOMI). Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Hki 1985, 1988.
- VKS I = Vanhan kirjasuomen sanakirja 1 (päätoim. ESKO KOIVUSALO). Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Hki 1985.

Suomen murteiden sanakirjan kokoelmat. KKTK.
Vanhan kirjasuomen sanakirjan kokoelmat. KKTK.

The vocabulary of Hemminki's *Piae Cantiones*

ILKKA SAVIJÄRVI

Hemminki (c. 1550–1619), vicar of Masku, is mainly known for the hymns he wrote. He also translated into Finnish a collection of songs, dating from the Catholic period, called the *Piae Cantiones*, published in 1616. It comprises 76 songs with mostly ecclesiastical themes, although some are secular. Hemminki is one of the most important figures in the early history of standard Finnish, but linguistic research on his work has hitherto focused primarily on orthography and a few points of phonological or morphological history. Hemminki's language is very strongly based on the south-western dialects.

The *Piae Cantiones* collection has a total of slightly over 11,000 word-tokens, with about 2000 word-types. These are approximate figures, for calculating the number of words is extremely problematic. A list of the most frequent words shows several differences with equivalent statistics for modern Finnish. This is mainly because of the nature of the content-matter, frequent items being e.g. the nouns *synti* 'sin', *herra* 'lord', *armo* 'mercy' and *taivas* 'heaven'; the adjectives *pyhä* 'holy' and *autuas* 'blessed'; and the verbs *syntyä* 'be born' and *veisata* 'sing a hymn'. The ten most frequent words account for 12.9 % of

the text, and the average word frequency is 5.5 occurrences. Words occurring once only amount to 41.9 % of the total. On the basis of these figures Hemminki's text can be considered to have a relatively rich and varied vocabulary.

One of the particular features of the vocabulary is the abundance of derived forms. A single base form may often give rise to many new words, such as *jumala* 'god' → *jumalaton* 'godless', *jumalinen* 'godly', *jumalisuus* 'piety', *jumaluus* 'deity'; *kuolla* 'die' → *kuolema* 'death', *kuolettaa* 'mortify', *kuolo* 'death', *kuollut* 'dead'; *pelätä* 'fear, be afraid of' → *peljättää* 'fear', *peljästyä* 'fear', *pelko* 'fear' (noun), *pelkäämätön* 'fearless', *pelkääväinen* '(god)fearing'. Hemminki also makes great use of derived forms which do not actually add much to the meaning of the base form. Yet by varying these forms he was able to regulate e.g. the number of syllables and the length of the line. Examples are *asuva* – *asuvainen* 'resident', *ihana* – *ihanainen* 'wonderful', *neitsyt* – *neitsyinen* 'virgin'; *ihmeinen* – *ihmeellinen* 'miraculous'; *sortaa* – *sorrella* 'oppress', *tuottaa* – *tuotella* 'produce'. This kind of abundance of derived forms in part explains the lexical complexity of the text. In addition, Hemminki's hymns

contain a great many synonyms. For instance the meaning 'to hit' is expressed by the verbs *hosua*, *iskeä*, *lyödä*, *mäntätä* and *puustella*; the sense 'bitter' is given by the adjectives *haikea*, *karvas*, *katkera*, *muikea*. On the other hand, very little use is made of compound words; they account for only 7.8% of the total. In Agricola's texts, for example, compounds amount to 24.6%. One

reason for this relative lack could be the metre, which makes long words difficult to place in the line.

About 200 of the words are no longer known in the language, or no longer current; around 90% are still in use. The collection also contains 175 first occurrences, most of which are still in use.